

Валентин Бушанський

ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА І МЕСІАНСТВО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

У статті досліджується питання взаємозв'язку між культурою Просвітництва та поширенням культури Модерну. Обґрунтовується теза, відповідно до якої, глобальне поширення європейської цивілізації зумовлене впливом Просвітництва. Показано, що в основі Просвітництва лежать секуляризовані цінності християнської культури. Відповідно, зроблено висновок, що криза європейської цивілізації, зокрема Модерну, пов'язана з нівелюванням християнської культури.

Ключові слова: цивілізація, культура, Просвітництво, Модерн, християнство.

Bushanskyy V. The Age of Enlightenment and messianism European civilization. *The article examines the link between culture and the spread of Enlightenment culture Modern. Substantiated the thesis according to which the global spread of European civilization caused by the influence of the Enlightenment. It is shown that the basis of Enlightenment values are secularized Christian culture. Accordingly, it is concluded that the crisis of European civilization, including Modern related to leveling Christian culture.*

Key words: civilization, culture, Enlightenment, Modern, Christianity.

Коли ми кажемо, що є певна цивілізація, то тим самим висловлюємо твердження й про одночасне існування не-цивілізації або ж – іншої цивілізації. Поняття «цивілізація» знімається і на рівні умовного «нуля»: немає цивілізованого життя, а є лише «дикість»; і на рівні своєрідної «+ нескінченості»: є глобальна гомогенна

цивілізація, котра, однак, має вирізняювальні риси лише з історичного погляду.

Усі ці поняттєві варіанти, до яких підводить нас елементарна логіка, чітко простежуються в історії світової культури. Коли давні елліни заговорили про еллінську ойкумену, протиставляючи її варварському світові, то в такий спосіб вони зафіксували опозицію між цивілізацією та не-цивілізацією – варварством. Перехід од класичного періоду до еллінізму зумовив нівелювання цієї опозиції: в обширі від Єгипту до Греко-Бактрійського царства помітні форми синтезу культур, на основі яких поступово виробився свій окремих культурний тип. Еллінізм – це, фактично, перший в історії приклад формування універсальної за вжитком і глобальної за поширеністю культури. Звісно, елліністичний світ (як до того й Еллада класичного періоду) був оточений народами, яких вважали варварами, а на схід од елліністичної ойкумени перебувала індійська цивілізація. Однак наразі важливим є інше – факт можливості синтезу культур, які перед тим вважалися радикально несумісними, й постання на їхньому ґрунті нової цілком виразної культури. І що важливо: культура ця усвідомлювала себе універсальною та самодостатньою водночас, нехтуючи окраїнним світом.

Уже на цьому прикладі розвою культури давньої Еллади ми бачимо чи не всю феноменологію цивілізаційних перетворень. **І головний вектор розвитку цивілізації полягає в переході від локально-опозиційного відношення щодо варварства чи інших цивілізацій до універсального статусу.** Відзначимо, що це бачення спрямованості цивілізації до універсальності, до, по суті, саморозчинення в просторі, суперечить провідному способу концептуалізації цивілізацій – виокремленню вирізняювальних рис. Будь-яка мова про цивілізацію, найчастіше, підводить нас до міркувань у рамках есенціалізму, являючи собою парафраз до слів про «сіль землі». Бо що лежить в основі тривіальних концептуалізацій цивілізації? – виокремлення низки вирізняювальних рис і надання їм сутнісного статусу, нівелювання яких, мовляв, і спричиняє занепад цивілізації. Утім занепад цивілізації (нівелювання рис) може відбуватись у наслідок багатьох причин – від природних до соціально-політичних катаклізмів. Але це суто негативні причини занепаду цивілізацій. Єдина ж позитивна причина – універсалізація, розвинення локальної цивілізації до

статусу глобальної. І, вочевидь, цей потенціал експансії закладений в усіх цивілізаціях, що виникли шляхом опозиціонування себе щодо Інших.

Локальні ж культури, які, натомість, виникли в замкнених, скажімо, острівних спільнотах Океанії, в Амазонії чи в районах крайньої Півночі, шляхом пристосування до природного середовища, напевно, не можуть вважатися достеменними цивілізаціями*. Бо, по-перше, вони не здатні вийти за межі свого природного середовища; по-друге, виникнувши в замкненому середовищі, не маючи значущих контактів з іншими цивілізаціями, вони не спроможні вибудувати систему цінностей, що була б опозиційною щодо системи цінностей, яка властива іншим цивілізаціям, слугуючи в такий спосіб утвердженню власного буття. Брак такої опозиційності унеможливорює й потенціал для експансії.

Тож, якщо і є присутня ознака цивілізації, то, вочевидь, це – «месіанство», не лише здатність, а й готовність до експансії, метою якої є навернення інших народів до власного способу буття. Зародження та розвиток цивілізації потребує опозиційного відношення щодо варварства або ж інших цивілізацій. Починаючи статтю, я вже зазначав, що цивілізація виокремлюється дослідниками шляхом зіставлення – виокремлення цивілізації через опозицію до альтернативних способів буття. У такий спосіб, дослідники, шляхом зіставлення, здійснюють операцію розрізнення. Але в аналогічний спосіб діють, не лише дослідники-спостерігачі, а й самі будівничі цивілізації, адже вони так само рефлексують власний спосіб буття та буття Інших. Відмінності між Елладою та Східними деспотіями – очевидні для істориків. Але не менш очевидними вони бути й для еллінів. Цікаво поставити питання: що спонукало еллінів класичного періоду не лише відзначати особливість власного способу буття, а й плекати його, уникаючи недоречних запозичень? Що спонукало

* У своїй праці «Дослідження історії» Арнольд Тойнбі, опосередковуючи концепцію «виклику – відповіді», звертається, зокрема, й до питання потенціалу розвитку культур народів крайньої Півночі. Тойнбі зазначає: виклик зовнішнього середовища, в тому числі й природних умов, може бути настільки сильним, що всі зусилля народів спрямовуються лише на адаптацію. Відповідно, створена в таких умовах культура виявляється позбавленою будь-якого потенціалу для подальшого розвитку.

давніх юдеїв уникати елементарної адаптації до єгипетської культури, акцентувати власні відмінності, що й склали основу їхньої цивілізації? Відповідаючи на питання, слушно висловити гіпотезу: **для становлення месіанської цивілізації необхідно, аби в статусі Іншого, який заперечуватиметься, виступала не інша цивілізація як така, а велична цивілізація. Для становлення нової цивілізації важливим є фактор заперечення, який проявляється як виклик статусу та претензія на цей статус.**

В основі нашої європейської цивілізації лежить еллінська культура класичного періоду. І тому для нас очевидною є своєрідність і значущість цієї культури. Але не варто забувати, що еллінських світ, якщо подивитися на нього очима Персії, являв собою певне непорозуміння, якусь історичну недбалість, дрібницю, що не йшла у жодне порівняння з величию самої Персії – імперії від Індостану до Середземного моря. Перська імперія охоплювала половину Азії. Чому ж вона виявилася колібсом на глиняних ногах, як це побачив у своєму сні пророк Даниїл? Напевно, тому, що являла собою обшир, спресований лише військово-політичною силою. Військо-політична сила – насилля, простіше кажучи, – була і альфою, і омегою; це була й ідея імперії, й практика імперії. За маскою імперії приховувалося тільки варварство й архаїка. Так, Персія – Схід од Середземного моря до Індостану – це була цивілізація. (Це й нині є окрема цивілізація.) Але, яка цивілізація!? Ім'я їй – варварство та архаїка.

Беручи до уваги особливі способи буття, ми кажемо, що це є окрема цивілізація. Звертаючи ж увагу на ціннісний аспект певного способу буття, ми кажемо, що це є варварство, але аж ніяк не цивілізація. Наша наукова мова повсякчас вводить нас в оману. Бо та ж таки Персія – це і цивілізація, і осередок архаїки, навіть за мірками доби від греко-перських війн до походу Александра Македонського. Тож, варто придивитися до тих-таки цінностей, які ведуть одні народи до варварства, а інші до цивілізованості.

Еллада класичного періоду являла собою приклад культури, що переходила від патріархального укладу до нового, не баченого до того статусу людини в суспільстві. Звільнення людини від опіки роду та поліса; індивідуалізм, синонімічний титанізму та самотності; «інтуїтивне передчуття монотеїзму», як висловився Олексій Лосєв, характеризуючи теологічні погляди Сократа і Платона; входження

софістики до політико-правової мови; усталення демократії й усвідомлення кризи демократії, що відображено в працях Платона й Аристотеля; здійснені Периклом і Демокритом спроби перейти від полісного устрою до єдиної національної держави еллінів – це ті прояви, які споріднюють VI – III століття до н. е. із суто модерними суспільствами. В історіографії є велика дискусія щодо доречності екстраполяції на Античний світ характеристик, які традиційно застосовуються для опису суспільств Нового часу. Однак ця дискусія була б неможливою, якби сам тип культури Давньої Еллади, а згодом і Давнього Риму, не був разуче подібним до культури Нового часу. Безперечно, шлях до цивілізації лежить через заперечення патріархального украду. Але, куди веде цей шлях!? На жаль, у нас немає відповіді. І поготів, у нас немає відповіді втішної. Бо ж, яким був фінал Античного світу? – повернення до варварства. Тож, чи є у нас достатні підстави вважати, ніби фінал нашої цивілізації буде іншим? Відповідаючи на це питання, є велика спокуса заглибитись у песимістичні фоліанти історіософів – Августина Блаженного, Освальда Шпенглера, Сергія та Володимира Соловйових, Миколи Бердяєва. Їхні погляди відомі. Та, чому б нам не сподіватися, що ці видатні уми помилялися?

Тож, кажучи про цивілізацію, нам варто розрізняти цивілізацію як онтологічну реальність – комплекс особливих культурних рис, і «цивілізацію» в лапках – умоглядну конструкцію, що являється на кінчикові авторського пера. Звернувшись до історії, ми знайдемо безліч самобутніх культур, котрі не усвідомлювали себе цивілізаціями. Знайдемо, звісно, й ті, які виконували цивілізаційну роль, не маючи в мові відповідного поняття для її позначення. Нині серед дослідників немає однастайності щодо того, коли саме виникло поняття цивілізація, і хто саме з авторів уперше його вжив. Напевно можна сказати лише те, що це поняття з'являється наприкінці XVIII століття в текстах французьких та англійських політичних публіцистів. Ця паралельність виникнення поняття в різних європейських країнах вказує на його культурно-історичну визначеність: європейська культура вже була готова до артикуляції цього поняття, в ній уже визріли передумови для висловлення за його допомогою певних інтуїцій. Хронологічна локалізація виникнення поняття – кінець XVIII століття – достеменно характеризує ступінь розвитку

європейської культури: це була доба активного засвоєння та використання ідей філософів-просвітників. Відтак очевидним є, що **поняття «цивілізація» приналежне до просвітницького дискурсу**: за межами Просвітництва основні конотації цього поняття або втрачаються, або набувають неавтентичного значення.

Що є цивілізація для людей просвітницької доби? – це непохитне переконання у «прогресивності» європейського способу життя. (Звернімо увагу, що й самé поняття «прогрес» належить до просвітницького дискурсу.) Для європейців XVIII-го, а особливо XIX століть, безсумнівним є, що ідеї, сукупність яких охоплюється відомою триадою – «свобода, рівність, братерство», – мають не виключно європейську, а універсальну значущість. Просвітницька Європа усвідомила себе рушієм глобального розвитку. Усвідомила необхідність – свій обов'язок! – нести цивілізацію в усі країни світу: утверджувати свободу, рівність, братерство. І, попри вираженість у Просвітництві атеїстичного складника, це прагнення до експансії з повним правом можна назвати «месіанським», в секуляризованому, звісно, сенсі.

Цей попервах суто інтелектуальний рух зумовив істотні перетворення спершу на Європейському континенті та в Північній Америці, а далі спричинив виникнення такого явища як імперіалізм. Нині ми схильні описувати імперіалізм у суто негативному ключі. (І причини такого негативного сприйняття імперіалізму мають принципове значення.) Однак не варто відкидати й той факт, що «імперіалізм» – це поняття кінця XIX століття, а до того використовувалося поняття «колоніалізм», конотації якого геть інші; як не варто відкидати й феномен, котрий англійська культура Вікторіанської епохи позначила іронічним словосполученням «тягар білої людини». За найближчого розгляду, до снаги бачити, що цей «тягар» і є цивілізаційною місією Європи.

Чому таким важливим є цей акцент: «цивілізація» – поняття просвітницької епохи? По-перше, це дає можливість бачити, що пізнавальна модель, яка впливає з поняття «цивілізація», сув'язна з іншими поняттями Просвітництва і просвітницькою картиною світу загалом. По-друге, екстраполяція поняття «цивілізація» на інші епохи (за межі Просвітництва) – це мимовільна екстраполяція й інших уявлень (понять, картини світу) з доби Просвітництва. (Показовий приклад – попередні міркування про цивілізаційний вимір епохи

Еллінізму.) По-третє, цивілізаційні практики, які мали місце в періоді колоніалізму й імперіалізму, – це також результат утвердження та поширення просвітницької культури. Тобто, світом поширювалися не європейські культурні взірці як такі, а європейські культурні взірці в просвітницькій редакції. По-четверте, критика цивілізаційної місії Європи, що набуває рис критики цивілізації взагалі й виражається в поняттях «європоцентризм» і, згаданий уже, «імперіалізм» – це критика саме просвітницьких засад культури. І по-п'яте, відзначена критика цивілізації в її просвітницькій редакції – це, знову ж таки, результат розвитку тієї-таки просвітницької культури: Просвітництво, яке є автентичним у Європі, розвиваючись, приходять до неминучого самозаперечення, що й проявляється в запереченні просвітницьких (цивілізаційних) практик і в самій Європі, і за її межами.

Ці п'ять характеристик, які випливають з аналізу поняття «цивілізація», уможливають подальший комплексний розгляд усієї феноменології цивілізаційних змін, починаючи від винайдення поняття наприкінці XVIII століття і дотепер. Першорядне ж значення мають два відношення: перше, між центром цивілізаційних перетворень і країнами, які переймали цивілізаційні взірці; й друге – між автентичною системою просвітницьких цінностей і їхнім сьогочасним станом, що постав у наслідок їхнього розвитку. Феноменологію цих двох відношень до снаги розвести тільки в період колоніалізму та, частково, імперіалізму, коли в Європі вже назривала криза просвітницького проекту. Нині ж феноменологія цих двох відношень переплетена надзвичайно тісно.

Виокремивши низку цивілізацій за релігійною ознакою, Самуель Гантінгтон, по суті, констатував смерть просвітницького проекту. Просвітництво й атеїзм (чи, принаймні, агностицизм) – нерозривні: неможливо поклонятися Розуму, сумніватися в усьому, й при цьому визнавати існування ірраціональних і непізнаваних сутностей. Скидається на те, що Просвітництво вичерпало себе, або ж, щонайменше, потребує ревізії й додаткового обґрунтування – актуалізації до реалій постмодерної доби. Наука і філософія опинилися на межі нової раціональності, а масова культура – вже за порогом «нової ірраціональності». Контури нової раціональності поки-що незрозумілі; а зяючі прірви нової ірраціональності, як здається, дедалі більше поглинають простір повсякденності.

Утім є й інша, вагоміша причина занепаду просвітницького проекту – це феномен, який Хосе Ортега-і-Гассет позначив метафорою «бунт мас». Просвітницький проект, орієнтуючись на широкий загал, – звідси і саме поняття «Просвітництво», «просвіта» – все ж був справою меншості. У чому просвітники бачили свою політичну функцію? – своїм обов'язком вони вважали руйнування суспільних (масових) стереотипів, ірраціональних настановлень, невиправданих традицій. Й усі ці дії, згідно із задумом просвітників, уможливили визволення людини – від історії, що породила традиційні правові та політичні інститути, та стереотипності мислення. Та ж таки демократія уявлялась як влада народу, але влада визволеного народу, здатного до раціонального мислення та волевиявлення. Усталення ж масового суспільства, з його культом споживання та поп-культурою, стало свідченням того, що масове суспільство, навіть якщо воно постпросвітницьке, завше ґрунтується на спрощених і кітчевих уявленнях про світ, живиться стереотипами і продукує міфи. Й у цьому сенсі ми справді прийшли до «Нового Середньовіччя», однак геть не того, яке уявляв собі Микола Бердяєв – автор цього поняття.

Торкаючись проблеми кризи просвітницького проекту, Олексій Шевченко, серед іншого, акцентує увагу на анігіляції лібералізму, дедалі більшій недовірі до інституту представницької демократії, яка зводиться до суто маніпулятивних електоральних практик. Автор також наголошує, що ці тенденції – прояв не лише суто українських і пострадянських реалій, а мають загальний характер. На зміну просвітницькому егалітаризму, зазначає Шевченко, йде новий антисоціальний елітаризм, котрий, задля свого утвердження, «цинічно» вихолощує основні поняття-символи просвітницького проекту, що породжує «шизоїдність» офіційного політичного дискурсу [1].

Вище я висловив міркування, що криза просвітницького проекту яє, зокрема, пов'язаною з «бунтом мас» – їхнім входженням до політики; і акцентував увагу на тому, що канон просвітницьких ідей створювався елітою, яка ідеалізувала народ, вважаючи, ніби просвіта, утвердження Розуму, уможливить практичне утвердження рівності, справедливості, братерства й інших високих цінностей. На перший погляд, мої міркування й міркування Олексія Шевченка суперечать одне одному. Утім, насправді, вони лише акцентують різні аспекти одного й того самого феномена – кризи Просвітництва. Бо постає

питання: чому у XVIII – XIX століттях еліти, які поділяли ідеї Просвітництва, послідовно обстоювали принципи «егалітаризму», а в XX – XXI століттях вдаються до шизоїдного дискурсу? Відповідаючи на це запитання, можна вислови кілька альтернативних тез і антитез:

перша теза: просвітницький проект від початку був утопічним, оскільки існування ієрархії, а отже й еліти, яка плекає власні цінності, що уможлиблюють конкурентні переваги, є об'єктивною умовою суспільно-політичного буття; або ж – антитеза – просвітницький проект і досі незавершений, зокрема в його освітньому й культурному аспектах;

друга теза: конструювання й поширення просвітницьких ідей мало характер естетичного принадження, яке затьмарило реальні інтереси еліт; або ж – антитеза – фактор шизоїдності проявлявся з самого початку – егалітаризм був лише маскою, за якою приховувалося «жадання влади»;

третья теза: весь соціально-політичний дискурс Просвітництва був лише епіфеноменом – розгортанням логічних понять, які зародилися насамперед як теоретико-методологічні конструкти, придатні для пізнання природи; або ж – антитеза – логіка суспільно-політичної боротьби, про яку писав Карл Маркс, і справді зумовила універсалізацію й абстрагування політичних інтересів, які, у свою чергу, відобразились у наукових теоріях;

четверта теза; живим нервом становлення Просвітництва була критика християнства, яка проявлялася, серед іншого, в антиклерикалізмі, тобто в критиці Церкви як соціального інституту, слугуючи містком до соціально-політичної критики взагалі; або ж – антитеза – повертаючись до тих-таки ідей Маркса, неприйняття соціально-політичної нерівності, зокрема ієрархічності середньовічного суспільства, зумовило й критику клерикалізму, а також християнства як його світоглядної основи.

Треба сказати, що на підтвердження будь-якої з тез і будь-якої з антитез можна знайти скільки завгодно аргументів. Послідовне розгортання тез веде до цілковитої деконструкції ціннісно-світоглядної бази просвітницького проекту. Розгортання ж антитез – до нового обґрунтування патетичного образу просвітницької епохи. Сказати ж, що істина є десь «посередині» – означало б сказати несусвітню банальність.

Утім не варто випускати з поля зору й той аспект, що саме просвітницький проект надав нового змісту поширенню європейської цивілізації, перетворивши його на глобальний поступ Модерну. Бо чи була європейська колонізація Американського континенту поступом Модерну? – ні. Європейські країни поширили на Новий світ суспільно-політичні практики, які були чинні в Європі. І тільки розвиток Просвітництва в Європі, зокрема лібералізму в Англії, уможливив утвердження відповідних суспільно-політичних ідей у Північній Америці. Чи було проникнення європейських мореплавців-колонізаторів до країн Азії поступом Модерну? – та сама негативна відповідь. Однак з перемогою просвітницьких ідей в Європі стало можливим їхнє впровадження в Азії. І поготів, до Наполеонівських війн, до шерегу європейських революцій колонізатори в Азії навіть не ставили собі завданням впроваджувати ті чи ті суспільно-політичні практики та культурні взірці, які ми нині чітко ототожнюємо із Модерном. Таким чином, очевидним є, що просвітницький проект, попри його виразний секуляризований характер, містив квазімесіанські настановлення.

Яка природа цього месіанського субстрату в Просвітництві? Це є вкрай складне питання, котре стосується самої сутності Просвітництва. Микола Бердяєв, скажімо, наголошував, що всі ідеї свободи, рівності та братерства мають євангельське походження і явлені в Новий час лише в секуляризованій формі. Бердяєв також сказав би, якби його, звісно, запитали, що людина Нового часу – це християнський аскет, котрий відрікся од Христа, але зберіг вишкіл попередньої епохи. І така оцінка була б суголосною міркуванням Макса Вебера щодо протестантської етики та духу капіталізму. Той-таки Бердяєв саркастично зазначав: ви – більшовики-богоборці – називаєте себе атеїстами, але дух ваш – це дух розкольників-старообрядців. Що залишиться від вашого духу, коли остаточно переможуть ваші богоборчі ідеї?.. Відповідь процитую дослівно: «останетя только рвачество».

Просвітницький проект переживає кризу. Європа поринає в сутінь. Можливо, і мав рацію Микола Бердяєв, причина цьому – поступове вихолощення тих цінностей, на основі яких виникло й розвинулося Просвітництво. У своєму розвитку Модерн пройшов два манівці. Перший – нацизм, який був проваллям в архаїку. Другий – більшовизм, що був радикальним, руссоїстичним за своєю суттю,

запереченням свободи людини. Чи не є сучасне масове суспільство з його пристрастю до кітчевого світосприйняття – третім манівцем, яким нам нині треба пройти? Відповісти на це питання я, мабуть, спробую в наступній статті.

1. Шевченко О. К. Українська «модернізація»: крах «проекту просвітництва» або «в сутінках цинічного розуму» / О. К. Шевченко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2011. – № 6 (56). – С. 59–68.